

Θέματα Αρχαιολογίας

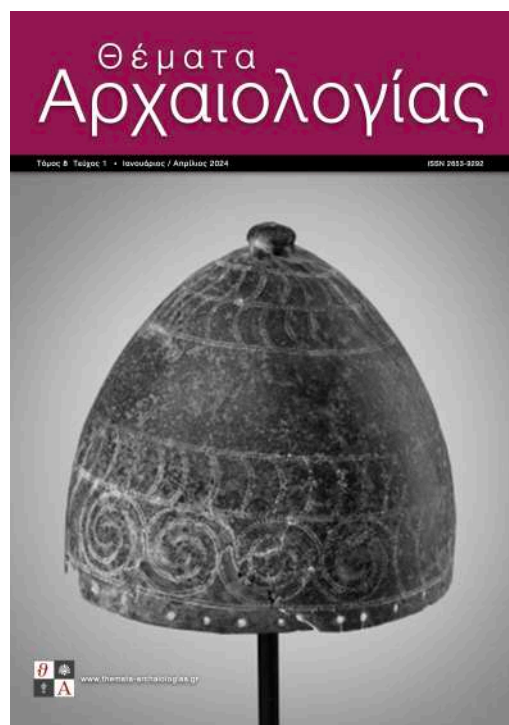
www.themata-archaiologias.gr | Themes in Archaeology Journal | ISSN: 2653-9292

Μια υπόθεση για την προέλευση χάλκινου μυκηναϊκού κράνους στο Μουσείο Ashmolean και η σχέση του με την πανοπλία των Δενδρών

Συγγραφέας: Tsao Cevoli

Ηλεκτρονική διεύθυνση άρθρου (Url): <https://www.themata-archaiologias.gr/wp-content/uploads/2025/04/dendra-helmet-2024-8-1-56-73.pdf>

© Περιοδικό Θέματα Αρχαιολογίας, τόμος 8, τεύχος 1, Ιανουάριος/Απρίλιος 2024, σ. 56-73

Τα **Θέματα Αρχαιολογίας** είναι ένα, μη κερδοσκοπικό, επιστημονικό περιοδικό που έχει ως αποκλειστικό σκοπό να συμβάλει στην έγκυρη και επιστημονικώς αποδεκτή διάδοση και οικειοποίηση του τρόπου σκέψης και των κατακτήσεων της Αρχαιολογίας και της Ιστορίας της Τέχνης.

Αυτό το άρθρο χορηγείται με άδεια Creative Commons Αναφορά Δημιουργού-Μη Εμπορική Χρήση-Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 Διεθνές

A hypothesis about the provenance of a bronze Mycenaean helmet at the Ashmolean Museum
Its possible connection with the armor of the Dendra (Argolis)

Abstract at the end of the article

Μια υπόθεση για την προέλευση χάλκινου μυκηναϊκού κράνους στο Μουσείο Ashmolean

Η σχέση του με την «Πανοπλία των Δενδρών»

Tsao Cevoli

.....
Αρχαιολόγος

Σκοπός αυτού του άρθρου είναι η διατύπωση υπόθεσης για την Πανοπλία των Δενδρών και για την προέλευση ενός μυκηναϊκού χάλκινου κράνους, σήμερα στην κυριότητα του Μουσείου Ashmolean. Τη νύχτα της 5ης προς την 6η Ιανουαρίου 1960, λαθρανασκαφείς λεηλάτησαν εν μέρει τον Τάφο 12 της μυκηναϊκής νεκρόπολης των Δενδρών, στην Αργολίδα, γνωστό ως «Τάφος της Πανοπλίας», όπου αργότερα οι αρχαιολόγοι ανακάλυψαν μια σχεδόν ολόκληρη μυκηναϊκή χάλκινη πανοπλία. Σε αυτό το άρθρο υποθέτουμε ότι ένα χάλκινο κράνος με απεικόνιση χαυλιόδοντων κάπρου που πωλήθηκε σε δημοπρασία από τον οίκο Christie's στις 18 Δεκεμβρίου 1998 και σήμερα είναι στο Μουσείο Ashmolean προέρχεται επίσης από αυτόν τον ίδιο τάφο και ότι, επομένως, το χάλκινο κράνος ανασκάφηκε παράνομα και εξίσου παράνομα εξήχθη από την Ελλάδα. Με αυτό το κράνος θα πρέπει να συνδεθούν, επίσης, δύο χάλκινες παραγναθίδες που βρέθηκαν αργότερα από τους αρχαιολόγους στον ίδιο τάφο.

Λέξεις ευρετηρίου

χάλκινο μυκηναϊκό κράνος
Πανοπλία Δενδρών
Οίκος Christie's
Μουσείο Ashmolean

1. Χάλκινο μυκηναϊκό κράνος, με εγχάρακτη παράσταση χαυλιόδοντων κάπρου, 1400-1300 π.Χ. (Υ 18,1 εκ.), που πωλήθηκε από τον οίκο Christie's το 1998 και σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο Ashmolean.

Ενα χάλκινο κράνος άγνωστης προέλευσης πωλήθηκε σε δημοπρασία από τον οίκο Christie's στη Νέα Υόρκη στις 18 Δεκεμβρίου 1998 για 46.000 δολάρια.¹

Από τον οίκο δημοπρασιών αναφέρεται ότι χρονολογείται στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού, συγκεκριμένα στο 1400-1300 π.Χ., και χαρακτηρίζεται ως «Αιγαιακό» ή «Βαλκανικό». Σήμερα βρίσκεται στην κυριότητα του Μουσείου Ashmolean (εικ. 1-4).²

Παραθέτουμε περιγραφή του κράνου, βασισμένη σε αυτή που παρέχεται από τον ίδιο τον οίκο δημοπρασιών.³ Πρόκειται για χάλκινο κράνος ύψους 18,1 εκ., καμπανόσχημο, αποτελούμενο από ένα μόνο φύλλο σφυρήλατου μπρούντζου. Απολήγει σε κομβιόσχημη κορυφή, με μια κεντρική οπή, ενισχυμένη στο εσωτερικό του κράνου με ένα χάλκινο φύλλο ενωμένο με τρεις ήλους. Κατά μήκος της περιμέτρου του κάτω άκρου, το τεχνούργημα φέρει σειρά από διαμπερείς οπές. Η εξωτερική επιφάνεια

του κράνου φέρει διακόσμηση διατεταγμένη σε επτά οριζόντιες ζώνες: αυτές οι ζώνες χωρίζονται από στενά ζεύγη οριζόντιων εγχάρακτων γραμμών, που γεμίζουν από μια συνεχή σειρά κάθετων εγχάρακτων γραμμών.

Προχωρώντας από πάνω προς τα κάτω, οι επτά ζώνες έχουν ως εξής:⁴ η πρώτη ζώνη, ύψους περίπου 1,5 εκ., καταλαμβάνεται, σχεδόν εξ ολοκλήρου, από την κομβιόσχημη κορυφή, που ήδη αναφέρθηκε (εικ. 2). Η δεύτερη ζώνη, ύψους περίπου 1,2 εκ., φέρει σειρά καμπύλων κάθετων εγχάρακτων γραμμών ανά ζεύγη —τα κενά των οποίων γεμίζουν με οριζόντιες εγχάρακτες γραμμές—, που παριστάνουν, σαφώς, τα χαρακτηριστικά πλακίδια από χαυλιόδοντες κάπρου, έχοντας στραμμένο το κοίλο τμήμα (πλάτους περίπου 1 εκ.) προς τα αριστερά. Η τρίτη ζώνη, ύψους περίπου 1,7 εκ., παρουσιάζει παρόμοια γραμμική παράσταση, αλλά με τους χαυλιόδοντες κάπρου να έχουν στραμμένο το κοίλο τμήμα (πλάτους περίπου 1 εκ.) προς την αντίθετη κατεύ-

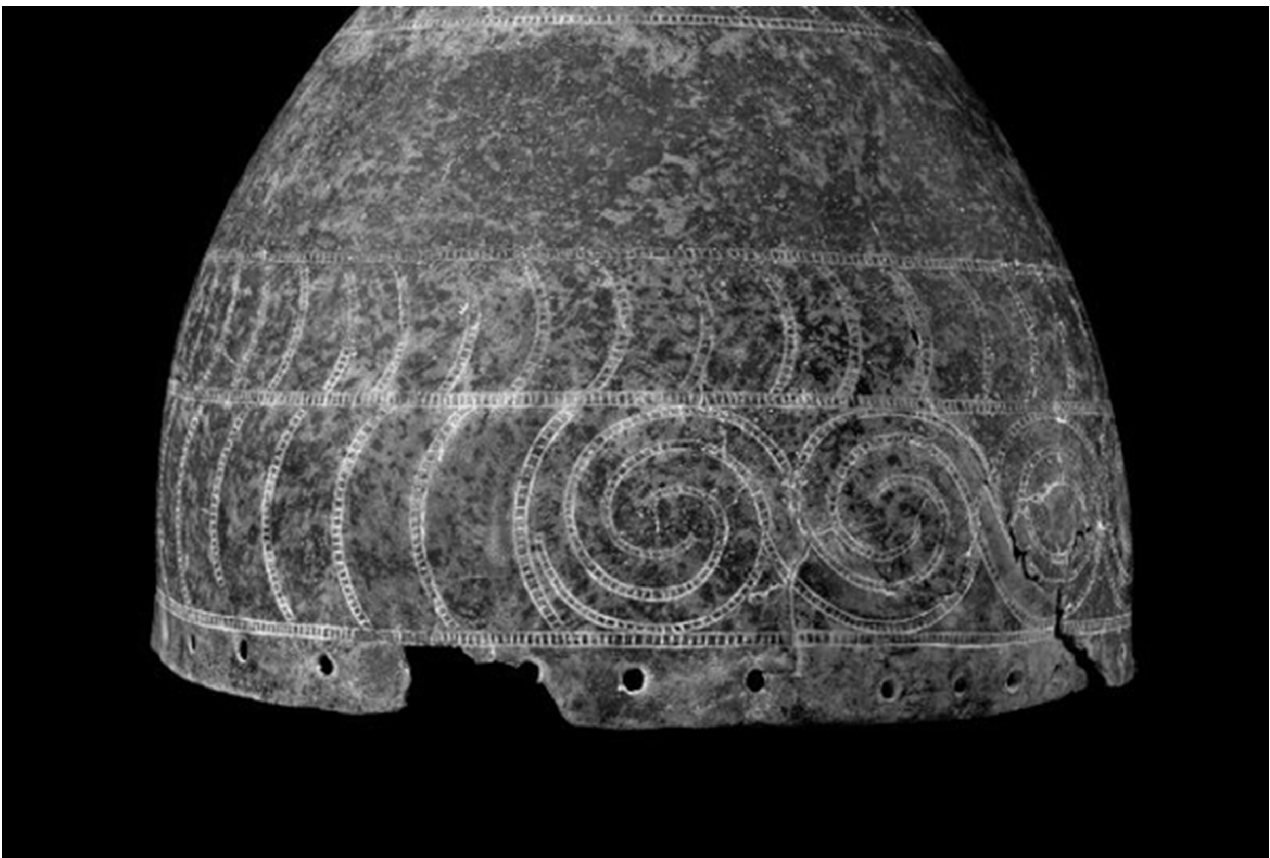

2. Πάνω όψη του χάλκινου μυκηναϊκού κράνου, Μουσείο Ashmolean.

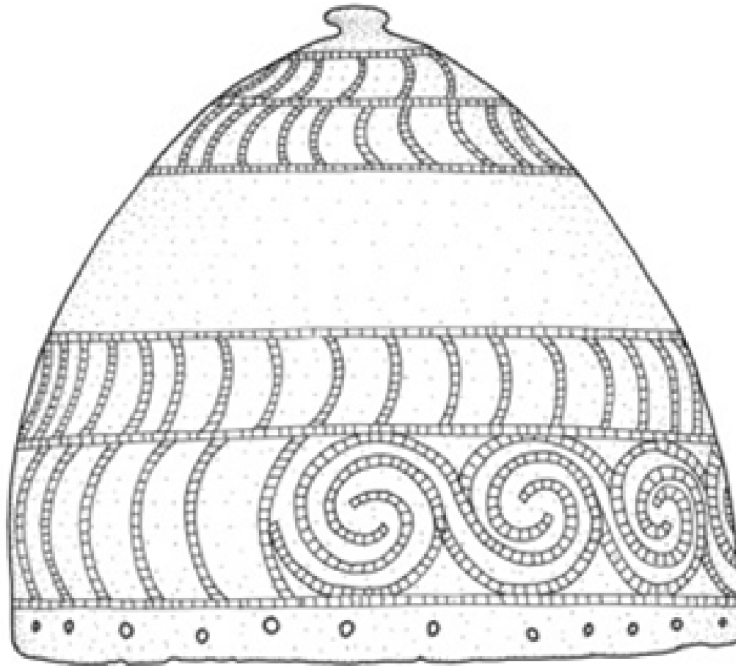
θυνη, δηλαδή προς τα δεξιά. Η τέταρτη ζώνη, ύψους περίπου 4,5 εκ., επομένως πολύ υψηλότερη από τις άλλες, στερείται διακοσμησης, γεγονός που υποδηλώνει ότι αυτό το τμήμα του κράνους πιθανότατα καλύφθηκε από κάποιο διακοσμητικό στοιχείο σε άλλο υλικό που εφαρμόστηκε στο κράνος. Η πέμπτη ζώνη, ύψους περίπου 2,8 εκ., φέρει παρόμοια αναπαράσταση με τη δεύτερη και τρίτη ζώνη, με τους χαυλιόδοντες κάπρου να έχουν στραμμένο το κοίλο τμήμα (πλάτους περίπου 1,5 εκ.) προς τα αριστερά. Η έκτη ζώνη, ύψους περίπου 4,7 εκ., παρουσιάζει, όπως και η δεύτερη, η τρίτη και η πέμπτη ζώνη, την απεικόνιση χαυλιόδοντων κάπρου, στην προκειμένη περίπτωση με το κοίλο τμήμα (πλάτους περίπου 2 εκ.) στραμμένο προς τα δεξιά, η σειρά του οποίου διακόπτεται από συνεχείς σπείρες, μοτίβο το οποίο απαντά σε πολυάριθμες μυκηναϊκές παραστάσεις και ερμηνεύεται από ορισμένους μελετητές ως *στεφάνη*· η έβδομη και τελευταία ζώνη, δηλαδή η πρώτη ζώνη από κάτω, στερείται διακοσμητικών

μοτίβων και φέρει σειρά διαμπερών οπών, όπως αναφέρθηκε (εικ. 3).

Μέχρι στιγμής γνωρίζουμε περίπου 120 μεταλλικά κράνη από την Εποχή του Χαλκού σε όλη την Ευρώπη,⁵ ωστόσο, σε αυτή την περίπτωση, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για προϊόν αιγαιακής προέλευσης, συγκεκριμένα μυκηναϊκής, όπως φαίνεται από τον τύπο και τον εικονιστικό διάκοσμο, ο οποίος σαφώς θυμίζει και μιμείται έναν από τους πιο χαρακτηριστικούς και διαδεδομένους τύπους κράνους στον κόσμο του Αιγαίου: το μυκηναϊκό κράνος με χαυλιόδοντες κάπρου, το οποίο μαρτυρείται, τόσο από μεγάλη ποσότητα και ποικιλία υλικού, όσο και από εικονογραφικές πηγές. Η ιδιαιτερότητα του εν λόγω τεχνουργήματος έγκειται στο ότι αποτελεί ενιαίο *χάλκινο* κράνος με παράσταση που θυμίζει το μυκηναϊκό κράνος με χαυλιόδοντες κάπρου, γεγονός το οποίο, εφόσον η υπόθεσή μας ευσταθεί, το καθιστά σημαντικό τμήμα στην προσπάθεια ανασυγκρότησης της ιστορικής

3. Λεπτομέρεια του κράνους με τη λεγόμενη «στεφάνη» και τις οπές στη βάση του. Μουσείο Ashmolean.

4. Σχέδιο του χάλκινου μυκηναϊκού κράνους. Μουσείο Ashmolean.

εξέλιξης του μυκηναϊκού οπλισμού. Η υπόθεσή μας είναι ότι, βάσει της εικονογραφικής του διακόσμησης, το εν λόγω κράνος αποτελεί εξελικτική συνέχεια του κράνους με χαυλιόδοντες κάπρου. Θα μπορούσε, δηλαδή, να είναι ένα εύρημα το οποίο μαρτυρεί τη φάση μετάβασης από το κράνος με χαυλιόδοντες κάπρου στο χάλκινο, μια φάση κατά την οποία το αντικείμενο είναι μεν χάλκινο, φέρει όμως διακόσμηση, η οποία (υπεν)θυμίζει την (εξελικτική) σχέση του με το «παραδοσιακό» μυκηναϊκό κράνος με χαυλιόδοντες κάπρου.

Ωστόσο, επειδή πρόκειται για εύρημα που δεν προέρχεται από αρχαιολογική έρευνα αλλά από την αγορά αρχαιοτήτων, πριν από κάθε θεώρηση αρχαιολογικού και ιστορικού χαρακτήρα, είναι θεμιτό να εγείρουμε αμφιβολίες για την ολική ή μερική αυθεντικότητά του και, δεύτερον, να αναρωτηθούμε για το χρονολογικό, γεωγραφικό και πολιτισμικό του πλαίσιο, το οποίο μας οδηγεί στην αναπόφευκτη, αλλά δυστυχώς ανεκπλήρωτη ανάγκη να γνωρίσουμε την προέλευσή του,⁶ λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη το ευρύ φάσμα εννοιών/ερμηνειών που μπορεί να ενέχει αυτός ο όρος όταν σχετίζεται με την διακίνηση αρχαιολογικών αγαθών: τόπος και χρόνος πα-

ραγωγής, αρχαιολογικό πλαίσιο, τόπος, χρόνος και μέθοδος ανακάλυψης, καθώς και η ακολουθία και η αλληλουχία «χειρών/ιδιοκτητών» μέχρι την εμφάνιση του αντικειμένου σε δημοπρασία.

Σε ανάλογες περιπτώσεις, οι πληροφορίες σχετικά με την προέλευση ενός αρχαιολογικού ευρήματος είναι συνήθως σκόπιμα ελλιπείς ή αλλοιωμένες, μερικές φορές ακόμη και τεχνητά κατασκευασμένες κατά την αλυσίδα των αλλαγών ιδιοκτησίας του αντικειμένου προκειμένου να νομιμοποιηθεί η κατοχή και η πώλησή του.

Για να αναλογιστούμε την αξιοπιστία του φερέα που έθεσε το εν λόγω κράνος προς πώληση, είναι χρήσιμο να παραθέσουμε ορισμένες πληροφορίες για τον Οίκο Christie's, ο οποίος, σύμφωνα με τον κύκλο εργασιών (τζιρού), αποτελεί, ως γνωστό, τον πρώτο οίκο δημοπρασιών στον κόσμο. Ιδρύθηκε από τον James Christie στο Λονδίνο το 1766, ενώ, μετά τον θάνατό του, τον διαδέχθηκε ο γιος του James Christie II. Το 1823 ο Οίκος μεταφέρθηκε στο St. James, όπου βρίσκονται έως σήμερα τα κεντρικά του γραφεία. Στη μεταπολεμική περίοδο (1958), ιδρύθηκε το πρώτο παράρτημα του Οίκου στο εξωτερικό, όχι τυχαία στη Ρώμη, για να ακολουθήσουν και

άλλα κατά τις επόμενες δεκαετίες. Το 1998 ο Christie's εισήλθε στο χρηματιστήριο και περιήλθε στην ιδιοκτησία της εταιρείας Artemis S.A. του Γάλλου δισεκατομμυριούχου Φρανσουά Πινό (François Pinault). Εν συνεχεία, ο F. Pinault ίδρυσε νέα υποκαταστήματα σε όλο τον κόσμο, με παρουσία σε περισσότερες από σαράντα χώρες, διαχειριζόμενος ετησίως άνω των τριακοσίων πενήντα δημοπρασιών, κάθε είδους συλλεκτικών αντικειμένων, και ολοκληρώνοντας πωλήσεις σχεδόν οκτώ δισεκατομμυρίων δολαρίων. Το 2022, το περιοδικό *Forbes* κατέταξε τον F. Pinault μεταξύ των πλουσιότερων ανθρώπων στον κόσμο, με εκτιμώμενη καθαρή περιουσία άνω των σαράντα δισεκατομμυρίων δολαρίων,⁷ χωρίς, πάντως, να στερείται οικονομικών σκανδάλων.⁸

Η ανάπτυξη των δύο μεγαλύτερων οίκων δημοπρασιών στον κόσμο, του Christie's και του Sotheby's, ήταν συνεχής όλα αυτά τα χρόνια, παρά το γεγονός ότι στις αρχές της δεκαετίας του 2000 επλήγησαν από μια δικαστική καταγίδα, όταν αποκαλύφθηκε ότι ο διευθυντής του Sotheby's, Adolph Alfred Taubman, και ο ομόλογός του στον Christie's, Anthony Tennant, για χρόνια, με αμοιβαία συμφωνία, είχαν χειραγωγήσει τις τιμές της αγοράς για να αυξήσουν τα σχετιζόμενα με τις προμήθειες πωλήσεων κέρδη τους, διαπράττοντας κολοσσιαία απάτη εις βάρος των πελατών τους. Ο διευθυντής του Sotheby's, Adolph Alfred Taubman, παραδέχτηκε τις ευθύνες του και το 2001 καταδικάστηκε από το ομοσπονδιακό περιφερειακό δικαστήριο της Νέας Υόρκης σε εννέα μήνες φυλάκισης και σε καταβολή προστίμου επτάμισι εκατομμυρίων δολαρίων, στα οποία προστέθηκαν περισσότερα από εκατόν πενήντα εκατομμύρια δολάρια σε αστικά έξοδα. Για να καλύψει αυτά τα έξοδα, αναγκάστηκε να πουλήσει τις μετοχές του στον οίκο Sotheby's, χάνοντας τον έλεγχο των μετοχών μετά από είκοσι δύο χρόνια. Ο οίκος Sotheby's καταδικάστηκε με τη σειρά του να πληρώσει πρόστιμο σαράντα πέντε εκατομμυρίων δολαρίων. Άλλα διακόσια πενήντα έξι εκατομμύρια δολάρια αναγκάστηκε να πληρώσει για να αποζημιώσει πελάτες που είχαν καταθέσει αστική αγωγή για αποζημίωση. Το 2015 ο Taubman πέθανε και η μεγάλη συλλογή έργων τέχνης του, αξίας περίπου πεντακοσίων εκατομμυρίων δολαρίων, δημοπρατήθηκε στον οίκο Sotheby's.⁹ Όσο για τον Anthony Tennant, διευθυντή του Christie's και επίσης κατηγορούμενο, κατάφερε να αποφύγει τη δίκη επειδή το Ηνωμένο

Βασίλειο δεν έκανε δεκτό το αίτημα έκδοσής του που υποβλήθηκε από τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

Η ποσότητα των αρχαιολογικών και πολιτιστικών αγαθών που κυκλοφορούν παράνομα μέσω των οίκων δημοπρασιών είναι τεράστια.¹⁰ Οι αστυνομικές δυνάμεις σε όλο τον κόσμο ελέγχουν συστηματικά τους καταλόγους τους, συγκρίνοντάς τους με τις βάσεις δεδομένων τους, αναζητώντας περιουσιακά στοιχεία που έχουν κλαπεί παράνομα από τις χώρες προέλευσής τους. Ωστόσο, πρόκειται για ένα ερευνητικό έργο εξαιρετικά περίπλοκο όταν πρόκειται για αρχαιολογικά ευρήματα και έργα τέχνης που προκύπτουν από λαθραίες ανασκαφές, για τα οποία οι αρχές δεν έχουν επομένως καμία πληροφορία πριν από την εμφάνισή τους σε δημοπρασία, ενώ οι πληροφορίες που παρέχονται από τους ίδιους τους οίκους δημοπρασιών και από τους πωλητές είναι συχνά αναξιόπιστες, αν όχι εν γνώσει τους ψευδείς. Τέλος, η παρακολούθηση αυτών των ευρημάτων είναι ακόμη πιο δύσκολη, σχεδόν αδύνατη, στην περίπτωση εμπιστευτικών πωλήσεων, δηλαδή όταν περνούν απευθείας από οίκους δημοπρασιών σε χέρια αγοραστών, χωρίς να δημοπρατούνται δημόσια και, επομένως, χωρίς να αφήνουν ίχνη στους σχετικούς καταλόγους.

Επίσης πρέπει να ληφθεί υπόψιν ότι δεν είναι ασυνήθιστη η παρουσία —ανάμεσα σε αντικείμενα που προέρχονται από λαθροανασκαφές και που δημοπρατούνται ή γενικώς κυκλοφορούν στην αγορά αρχαιοτήτων— απομιμήσεων ή παραποιημένων αντικειμένων, δηλαδή πρωτότυπων αρχαιολογικών ευρημάτων αλλά σκοπίμως και εντόνως αλλοιωμένων μέσω σύγχρονων επεμβάσεων (προσθηκών, πλαστών διακοσμήσεων κλπ.), με στόχο την τεχνητή μοναδικότητά τους, την επίπλαστη καλλιτεχνική τους αξία και, συνακόλουθα, την ελκυστικότητά τους στην αγορά αρχαιοτήτων και έργων τέχνης.¹¹ Αυτή η θεώρηση θα μπορούσε θεωρητικά να αφορά και το τεχνούργημα που αποτελεί το αντικείμενο της μελέτης στο παρόν άρθρο: για παράδειγμα, η χάραξη χαυλιόδοντων κάπρου στην επιφάνεια του χάλκινου κράνους, ένα διακοσμητικό στοιχείο που το καθιστά μοναδικό, θα μπορούσε ενδεχομένως να είναι «νέω-τερη/σύγχρονη επέμβαση», αποσκοπώντας στην αύξηση της αξίας του στην αγορά αρχαιοτήτων...

Κατ' ουσία, στο παρόν άρθρο παρουσιάζονται παρατηρήσεις και υποθέσεις, λαμβάνοντας σοβαρά

υπόψιν την πιθανότητα στο μέλλον, είτε να επιβεβαιωθούν, είτε να διαψευστούν, υπό την προϋπόθεση, όμως, ότι θα ήταν εφικτή η πραγματοποίηση αυτοψίας του τεχνουργήματος και η εκτέλεση αξιόπιστων και επιστημονικώς έγκυρων (αλλά και ανεξάρτητων σε ό,τι αφορά τα συμφέροντα, τόσο του πωλητή, όσο και του αγοραστή) αρχαιομετρικών αναλύσεων με δειγματοληψία του υλικού.

Το κατεξοχήν μυκηναϊκό κράνος ήταν το οδοντόφρακτο κατασκευασμένο από χαυλιόδοντες κάπρου.¹² Χάρη στις εικονογραφικές πηγές¹³ είναι η δυνατή η ανακατασκευή της όψης ενός τέτοιου μυκηναϊκού κράνους, από το οποίο σώζονται μόνο χαυλιόδοντες κάπρου· όχι, όμως, και η φέρουσα βάση, κατασκευασμένη από φθαρτό υλικό (δέρμα), στην εξωτερική επιφάνεια της οποίας ήταν στερεωμένοι οι επεξεργασμένοι χαυλιόδοντες (χαύλιοι), τοποθετημένοι σε σιγμοειδή διάταξη και εφαπτόμενοι σε πυκνές σειρές. Άλλα στοιχεία του κράνους, τα οποία δεν εμφανίζονται σε όλες τις αναπαραστάσεις, είναι: μια κομβιόσημη απόληξη, η οποία σε ορισμένες αναπαραστάσεις εμφανίζεται στην κορυφή του καλύμματος· ένα «διακοσμητικό» στοιχείο του καλύμματος που χωρίζεται σε δύο κύριους τύπους, την αλογοουρά και το κέρατο του κριού· συχνά το κράνος συμπληρώνεται από δύο παραγναθίδες, καλυμμένες επίσης από χαυλιόδοντες κάπρου. Στη συνέχεια, υπάρχουν δύο στοιχεία από τα οποία, γενικά, κατά την ερμηνεία των παραστάσεων, συχνά παραμένει η αμφιβολία για το αν αποτελούν ή όχι αναπαράσταση εξαρτημάτων του κράνους. Αυτή είναι η περίπτωση του προστατευτικού του λαιμού, το οποίο μερικές φορές απεικονίζεται σε ορισμένες παραστάσεις κάτω από το κάλυμμα στην πίσω πλευρά του κράνους, και η λεγόμενη *στέφανη*, αποτελούμενη από μια σειρά συνεχόμενων σπειρών, οι οποίες μερικές φορές απεικονίζονται στο μέτωπο του πολεμιστή: στοιχεία, που σε ορισμένες περιπτώσεις, θα μπορούσαν επίσης να ερμηνευτούν ως αναπαράσταση των μαλλιών.

Το θεμελιώδες στοιχείο αυτού του τύπου κράνους ήταν φυσικά οι χαυλιόδοντες κάπρου, ένα υλικό άφθονο στη φύση και πολύ ανθεκτικό, όπως έχει αποδειχθεί από εργαστηριακές δοκιμές.¹⁴ Αυτοί είναι οι κατώτεροι κυνόδοντες του κάπρου, δόντια που, όπως και σε άλλα είδη ζώων, έχοντας υποστεί εξέλιξη και έχοντας αποκτήσει σημαντικό μέγεθος, προεξέχουν από το στόμα παρουσιάζοντας καμπυ-

λότητα προς τα εμπρός και προς τα πάνω, με αποτέλεσμα να είναι το κύριο όπλο αυτού του ζώου, ιδιαίτερος ανεπτυγμένο στα ενήλικα αρσενικά.

Οι λόγοι που οδήγησαν τους Μυκηναίους να χρησιμοποιήσουν χαυλιόδοντες κάπρου για να ενισχύσουν τα κράνη τους θα ήταν σίγουρα ποικίλοι, ιστορικοί, πολιτιστικοί ή άλλοι, αλλά πιθανώς και οικονομικοί: ο αγριόχοιρος πρέπει να ήταν, στην πραγματικότητα, ένα μάλλον κοινό ζώο στην Ελλάδα, και, ως εκ τούτου, η πρώτη ύλη για ένα τέτοιου είδους κράνος (ακόμη και αν χρειάζονταν αρκετές δεκάδες αγριόχοιροι για την κατασκευή του¹⁵) ήταν αρκετά προσιτή, σίγουρα περισσότερο από ό,τι ο μπρούντζος, κράμα χαλκού και κασίτερου, μετάλλων τα οποία έπρεπε να εισαχθούν από μακριά.

Η συμβολική και πολιτιστική πτυχή αυτού του κράνους συνδέεται με το είδος της δραστηριότητας που απαιτείται για την προμήθεια της πρώτης ύλης: το κυνήγι κάπρου, το οποίο για τον πολεμιστή-κυνηγό αντιπροσώπευε μια ευκαιρία για επίδειξη δύναμης. Επομένως, το να φορά κάποιος ένα κράνος με χαυλιόδοντες άγριου κάπρου, συμβολικά ισοδυναμούσε με επίδειξη σημαντικού αριθμού τροπαίων. Το κυνήγι κάπρου, με στόχο την εύρεση χαυλιόδοντων για κράνη, πιστοποιείται, επιπλέον, από ορισμένες απεικονίσεις που δείχνουν πόσο αυτή η δραστηριότητα θεωρήθηκε ως έκφραση ανδρείας του Μυκηναίου πολεμιστή. Εμφανίζεται, μάλιστα, ως εικονογραφικό θέμα σε καλλιτεχνικές εκφράσεις που συνδέονται, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, με την εξουσία: οι σφραγίδες, όπως αυτές από το Βαφειό και την Πύλο, οι τοιχογραφίες των ανακτόρων της Τίρυνθας, της Πύλου και του Ορχομενού, καθώς και σε άλλα καλλιτεχνήματα, όπως η σκηνή χαραγμένη σε διπλό πέλεκυ από την Κρήτη (Συλλογή Γιαμαλάκη).¹⁶

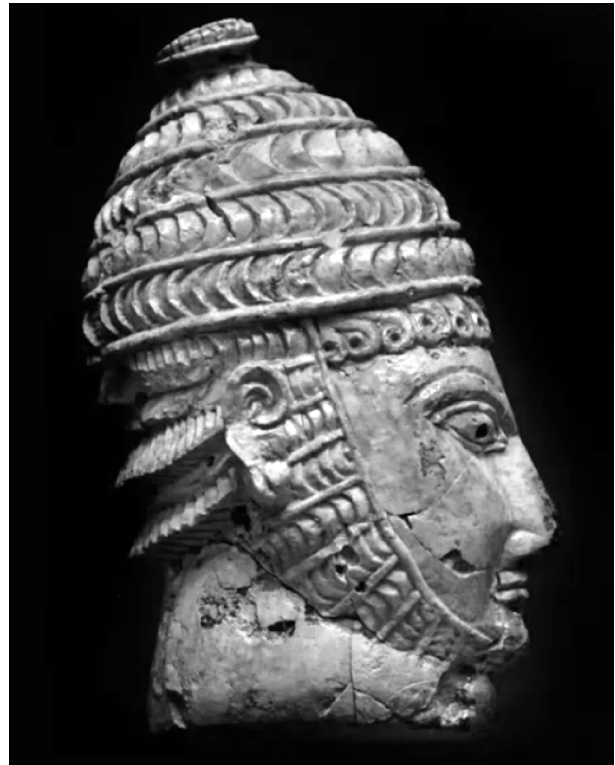
Το κράνος αυτό πιστοποιείται από πολυάριθμα ευρήματα, τα οποία προφανώς φαίνονται αποσπασματικά και αποτελούνται αποκλειστικά από επεξεργασμένους χαυλιόδοντες κάπρου, προφανώς λόγω της φθαρότητας του υλικού (δέρματος ή άλλου), από το οποίο κατασκευάστηκε το υποκείμενο κάλυμμα πάνω στο οποίο στερεώνονταν οι χαυλιόδοντες. Τα ευρήματα αυτά, παρότι δεν μας δίνουν μια εξαντλητική εικόνα αυτού του τύπου κράνους, εντούτοις μαρτυρούν με βεβαιότητα τη διάδοση και τον ρόλο του κατά τη Μυκηναϊκή εποχή.

Επομένως η αναπαράσταση της αρχικής εμφάνισης του κράνους με χαυλιόδοντες κάπρου είναι δυνατή χάρις στις αμέτρητες παραστάσεις που προσφέρει η μυκηναϊκή τέχνη, η μεγάλη ποσότητα των οποίων αποτελεί περαιτέρω απόδειξη του πόσο οι Μυκηναίοι ήταν συνδεδεμένοι με αυτό το αντικείμενο, το οποίο, μέσω των παραστάσεων, συχνά υπερβαίνει τη λειτουργία ενός όπλου και αναδεικνύεται σε σύμβολο εξουσίας και ταυτότητας εθνοτικής και πολεμικής.¹⁷

Ο μεγαλύτερος αριθμός εικονιστικών δεδομένων προέρχεται από τις Μυκήνες και την υπόλοιπη Αργολίδα, αλλά υπάρχουν επίσης πολυάριθμες μαρτυρίες από τη Λακωνία και τη Μεσσηνία, τη Βοιωτία, την Αττική, την Κρήτη και τις Κυκλάδες, στις οποίες προστίθενται μόνο λίγες σποραδικές μαρτυρίες εκτός Ελλάδας, από την Κύπρο και Σαρδηνία, περιοχές επομένως ξένες προς τον μυκηναϊκό πολιτισμό, αλλά με τις οποίες οι Μυκηναίοι είχαν αναπτύξει σχέσεις.

Όσον αφορά το πλαίσιο και την αρχαιολογική τεκμηρίωση του μυκηναϊκού οδοντόφρακτου κράνους, μπορούν να λεχθούν τα εξής: α) απεικονίζεται σε σφραγίδες ως προσωπικό ομοίωμα.¹⁸ β) σε ελεφάντινες πλάκες που απεικονίζουν κεφάλια πολεμιστών με κράνη, μεταξύ των οποίων το καλύτερα διατηρημένο παράδειγμα προέρχεται από τον θαλαμωτό τάφο 27 των Μυκηνών, ύψους 8,2 εκ., που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΑ, με απεικόνιση κεφαλής πολεμιστή με κράνος από χαυλιόδοντες κάπρου (εικ. 5).¹⁹ γ) εμφανίζεται σε σκηνές μάχης εικονιζόμενες σε πολύτιμα αντικείμενα, όπως σε ένα χρυσό σφραγιστικό δαχτυλίδι και σε έναν ασημένιο κρατήρα από τον λακκοειδή τάφο ΙV του Κύκλου Α στις Μυκήνες· δ) τέλος, απεικονίζεται στις τοιχογραφίες των μυκηναϊκών ανακτόρων στις Μυκήνες, την Τίρυνθα, την Πύλο, τη Θήβα και τον Ορχομενό, αλλά και στον οικισμό του Ακρωτηρίου Θήρας. Όλες αυτές οι μαρτυρίες προέρχονται από συμφραζόμενα δηλωτικά υψηλού κύρους, μαρτυρώντας την έντονη συμβολική χροιά του κράνους με χαυλιόδοντες κάπρου, το οποίο, για τους Μυκηναίους, συνιστούσε ισχυρό στοιχείο ταυτότητας. Εν ολίγοις, το κράνος με τους χαυλιόδοντες κάπρου αποτελεί ένα από τα μείζονα χαρακτηριστικά στοιχεία του Μυκηναϊκού πολιτισμού.

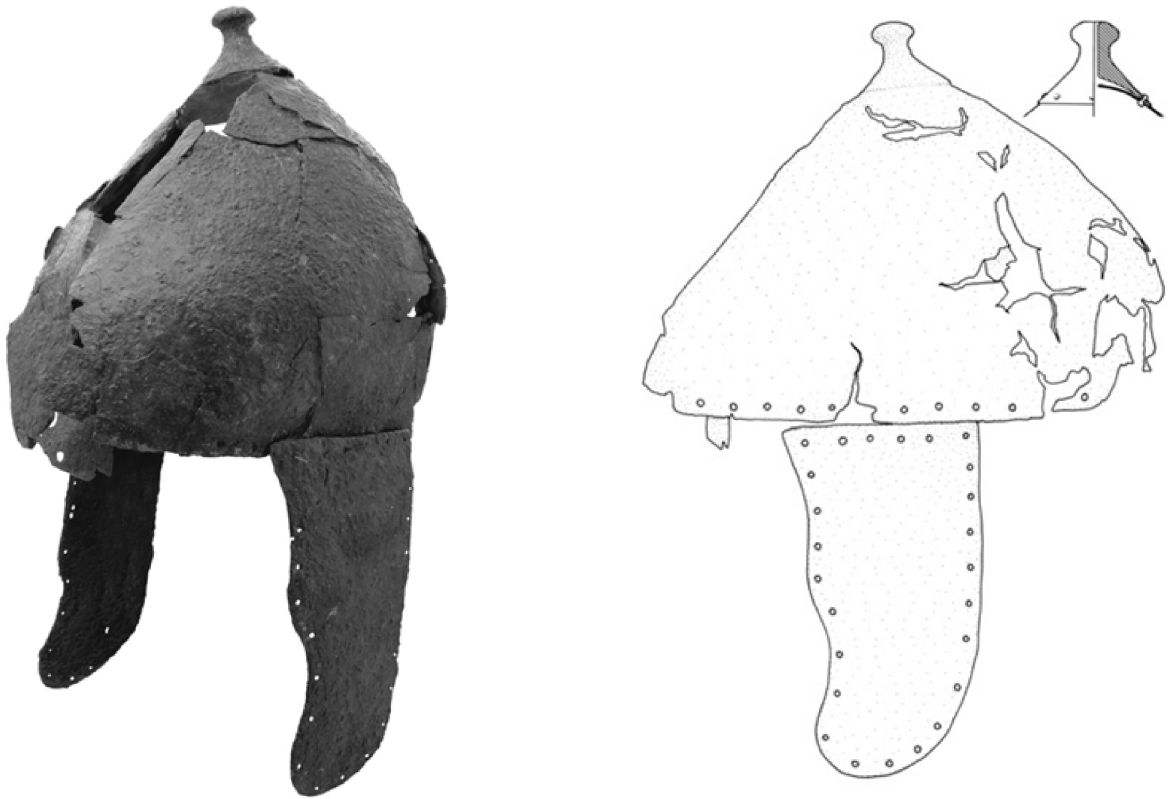
Από τις εικονιστικές συγκρίσεις προκύπτει, νομίζουμε εύλογα, η υπόθεση ότι το χάλκινο κράνος

5. Πλάκα από ελεφαντόδοντο που απεικονίζει κεφάλι πολεμιστή με κράνος από χαυλιόδοντες κάπρου, από τον θαλαμωτό τάφο 27 των Μυκηνών (Υ. 8,2 εκ.), ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΑ. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. απ. 2468).

στο Μουσείο Ashmolean (που επωλήθη σε δημοπρασία του Οίκου Christie's), το οποίο φέρει στην επιφάνειά του εγγάρακτη αναπαράσταση/απομίμηση χαυλιόδοντων κάπρου, φαίνεται ότι είναι τεχνούργημα της Μυκηναϊκής εποχής και ότι προέρχεται από την Ελλάδα.²⁰ Προς αναζήτηση περισσότερων πληροφοριών σχετικά με την πιθανή προέλευσή του, είναι ανάγκη να προβούμε σε σύγκριση μεταξύ του κράνους που επωλήθη στη δημοπρασία του Οίκου Christie's και των γνωστών χάλκινων μυκηναϊκών κράνων: δεδομένου ότι πρόκειται για αντικείμενα κατασκευασμένα από μη φθαρτό υλικό, έχουμε τη δυνατότητα μιας πιο άμεσης και σίγουρης αρχαιολογικής γνώσης.

Το χάλκινο κράνος αντιπροσώπευε μια πρωτοφανή καινοτομία στον Μυκηναϊκό κόσμο, ικανό να ξεπεράσει κατά πολύ σε αποτελεσματικότητα κάθε άλλο τύπο κράνους που χρησιμοποιείτο έως τότε, συνιστώντας αποφασιστικό ποιοτικό άλμα του μυκηναϊκού αμυντικού οπλισμού. Μεταξύ των κυριό-

6α-β. Φωτογραφία και σχέδιο του χάλκινου κράνους από τον τάφο 5 του Αγίου Ιωάννη, κοντά στην Κνωσό της Κρήτης, που ανασυντέθηκε από πολυάριθμα θραύσματα και αποκαταστάθηκε. Γύρω στο 1500-1400 π.Χ. Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο (Υ κράνους 24 εκ., Υ παραγναθίδων 16,5 εκ.).

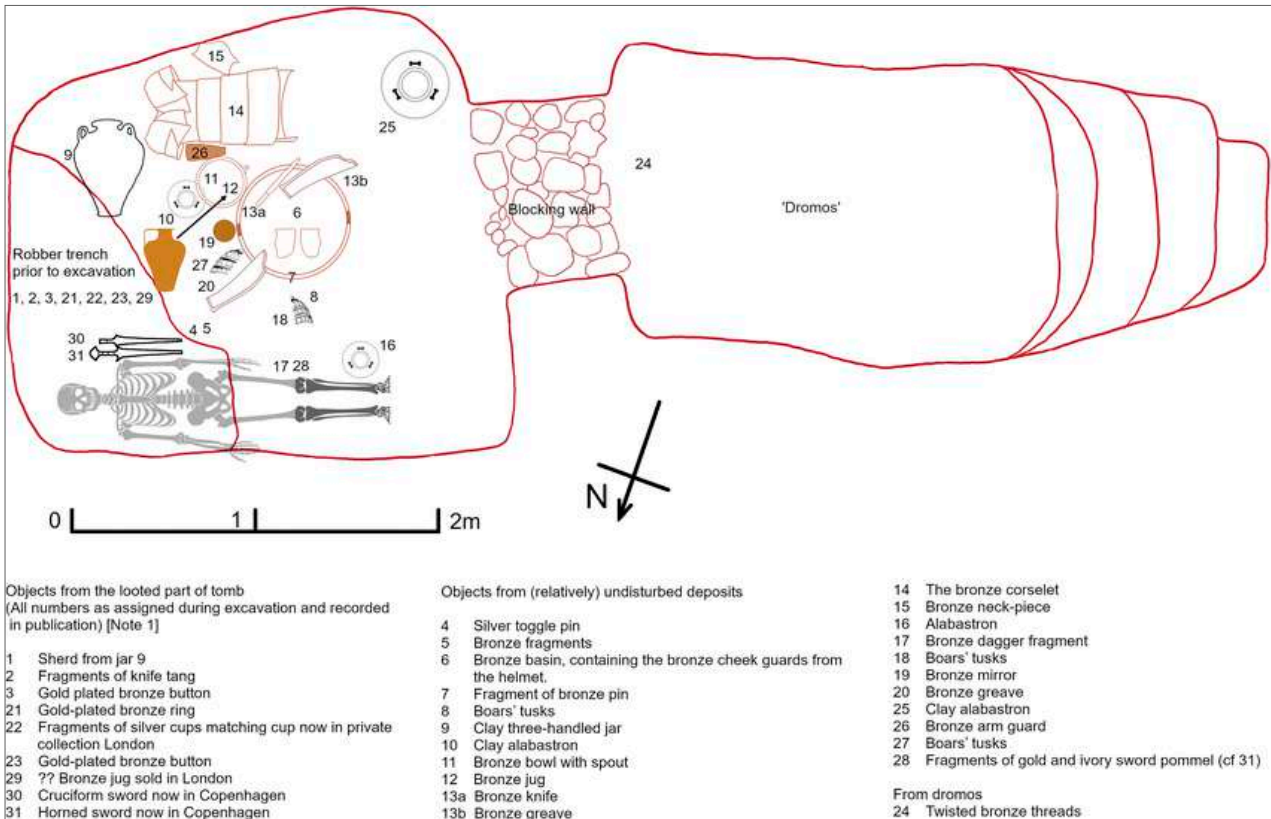
τερων μυκηναϊκών ευρημάτων αναφέρουμε: α) ένα κράνος που βρέθηκε σε έναν από τους «τάφους των πολεμιστών» του Αγίου Ιωάννη κοντά στην Κνωσό (εικ. 6α-β)²¹ β) μια παραγναθίδα από έναν τάφο της Ιαλυσού στη Ρόδο,²² τώρα στο Βρετανικό Μουσείο και γ) ένα κράνος που βρέθηκε στην Τίρυνθα και χρονολογείται στην Υπομυκηναϊκή περίοδο.

Η υιοθέτηση του χάλκινου κράνους, σε αντικατάσταση αυτού με χαυλιόδοντες κάπρου, συντελέστηκε στο πλαίσιο μιας γενικότερης και ριζικής αλλαγής του μυκηναϊκού αμυντικού οπλισμού. Μαρτυρία αυτού του νέου σκηνηκού είναι ένα θεμελιώδες εύρημα: μια σχεδόν πλήρης χάλκινη πανοπλία που ανακαλύφθηκε το 1960 στα Δενδρά της Αργολίδας, περίπου 6 χιλιόμετρα ανατολικά του Άργους, στο εσωτερικό του θαλαμωτού τάφου 12, γνωστού ως «τάφος της πανοπλίας».²³

Η μυκηναϊκή νεκρόπολη των Δενδρών σχετίζεται, πιθανότατα, με τον οικισμό της Μιδέας που βρίσκεται σε απόσταση περίπου 1,5 χλμ. Η αρχαιο-

λογική σκαπάνη έχει φέρει στο φως έναν θολωτό τάφο, τρεις τύμβους και 16 θαλαμωτούς τάφους. Πρόκειται για μία από τις σημαντικότερες γνωστές μυκηναϊκές νεκροπόλεις, καλύπτοντας ένα ευρύ χρονολογικό διάστημα που εκτείνεται από τη Μεσοελλαδική εποχή (περίπου 2000-1550 π.Χ.) έως την Υστεροελλαδική ΙΙΙ περίοδο (περίπου 1400-1050 π.Χ.).

Οι ανασκαφές της σουηδικής αποστολής στα Δενδρά ξεκίνησαν το 1926 από τον Axel W. Persson, ο οποίος ερεύνησε έναν μυκηναϊκό θολωτό τάφο που χρονολογείται στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΑ1 (περ. 1450-1350 π.Χ.) και μερικούς θαλαμωτούς τάφους. Τα επόμενα χρόνια ανακαλύφθηκαν και άλλοι θαλαμωτοί τάφοι από τον ίδιο τον Persson και τον Έλληνα αρχαιολόγο Νικόλαο Μπέρτο. Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, οι ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν από τον Paul Åström, υπό κοινή ελληνο-σουηδική αποστολή, η οποία το 1960 ανακάλυψε την προαναφερθείσα πανοπλία, που σήμερα

7. Κάτοψη της ανασκαφής του τάφου 12 των Δενδρών. Στο ΒΑ τμήμα δηλώνεται η τάφος που ανοίχτηκε από τους λαθρανασκαφείς και η πιθανολογούμενη θέση ορισμένων κλεμμένων αντικειμένων που εντοπίστηκαν στη συνέχεια σε ξένα μουσεία.

εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου. Η πανοπλία βρισκόταν μέσα στον θαλαμοειδή τάφο αρ. 12 (τέλη 15ου αιώνα π.Χ.): ο τάφος αποτελείτο από έναν περίπου ορθογώνιο θάλαμο, με πρόσβαση μέσω μικρού φρέατος, και περιείχε μία μόνο ανδρική ταφή (εικ. 7).

Η πανοπλία των Δενδρών, όπως και άλλα σύγχρονα ευρήματα, πιστοποιούν ότι προς το τέλος του 15ου αιώνα π.Χ. συντελέστηκε μια βαθιά αλλαγή στον μυκηναϊκό αμυντικό οπλισμό.²⁴ Για την αντιμετώπιση των όλο και πιο αποτελεσματικών χάλκινων επιθετικών όπλων, εμφανίστηκε η μεγάλη και βαριά χάλκινη πανοπλία, αποτελούμενη από ένα πρόσθιο και ένα οπίσθιο στοιχείο, στα οποία προστέθηκαν δύο ιμάντες ώμου, ένα στοιχείο για την προστασία του λαιμού και στο κάτω μέρος της θωράκισης μεταλλικά στοιχεία εν είδει «ηλεκσόπου», για την προστασία των μηρών, τα οποία συνοδεύονταν από περικνημίδες επίσης σε χαλκό. Εκτός από την προαναφερθείσα πανοπλία των Δεν-

δρών, αναφέρονται και άλλα ευρήματα που εντάσσονται σε αυτόν τον τύπο πανοπλίας, μεταξύ των οποίων μεμονωμένα στοιχεία πανοπλίας που βρέθηκαν τόσο σε άλλο τάφο στα Δενδρά (μία επωμίδα που αρχικά ερμηνεύτηκε λανθασμένα ως κράνος),²⁵ όσο και στο «οπλοστάσιο» των Θηβών, που χρονολογείται γύρω στις αρχές του 14ου αιώνα π.Χ.

Μεταξύ των διαφόρων ευρημάτων, η νεκρόπολη των Δενδρών αξίζει ιδιαίτερης προσοχής –σε σχέση με την περίπτωση που καλύπτεται σε αυτό το άρθρο– πολλοί τάφοι της οποίας είχαν ήδη λεηλατηθεί μερικώς από λαθρανασκαφείς πριν από την παρέμβαση των αρχαιολόγων. Συγκεκριμένα, ο «τάφος της πανοπλίας» τη νύχτα μεταξύ 5 και 6 Ιανουαρίου 1960 έπεσε θύμα παράνομων ανασκαφών, οι οποίοι τον έσκαψαν και εν μέρει τον λεηλάτησαν. Η αστυνομία σταμάτησε τη λεηλασία και τέσσερις μήνες αργότερα μια ελληνοσουηδική ομάδα, με επικεφαλής τους Paul Aström και Νικόλαο Βερδελή, διεξήγαγε ανασκαφή για να διερευνήσει τι

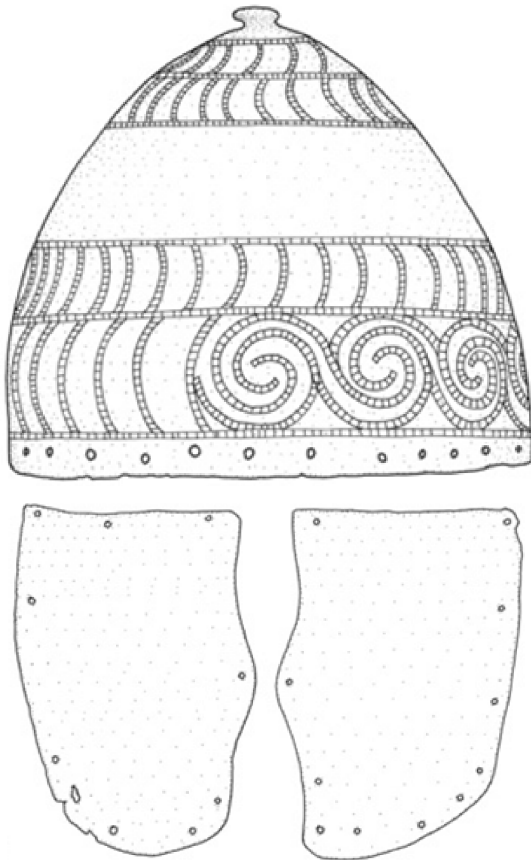

8. Οι αρχαιολόγοι Paul Aström (αριστερά) και Νικόλαος Βερδελής (δεξιά) στα Δενδρά, στον απόηχο της λαθραίας ανασκαφής που πραγματοποιήθηκε τη νύχτα μεταξύ 5 και 6 Ιανουαρίου 1960.

σώθηκε από την παράνομη ανασκαφή (εικ. 8). Η τάφος, που είχε ανοιχθεί από τους λαθρανασκαφείς, όπως σημειώνουν οι αρχαιολόγοι, είχε αναστατώσει το τμήμα της ταφής που αντιστοιχούσε στο ανώτερο τμήμα του σκελετού. Κατά συνέπεια, το αρχαιολογικό πλαίσιο είχε διαταραχθεί και ορισμένα ευρήματα του ταφικού εξοπλισμού είχαν αφαιρεθεί.²⁶ Έτσι, οι αρχαιολόγοι ανακάλυψαν ότι απέμεινε από τον πλούσιο ταφικό εξοπλισμό: συγκεκριμένα, βρήκαν μια σχεδόν πλήρη χάλκινη πανοπλία, συμπεριλαμβανομένων δύο περικνημίδων και δύο χάλκινων παραγναθίδων (εικ. 9). Το αξιοσημείωτο, ωστόσο, σε ό,τι αφορά τον αμυντικό οπλι-

σμό, ήταν η απουσία χάλκινου κράνους, ενώ βρέθηκαν μερικοί χαυλιόδοντες κάπρου.²⁷

Η απουσία χάλκινου κράνους και, αντ' αυτού, η παρουσία χαυλιόδοντων κάπρου και δύο χάλκινων παραγναθίδων, αν και ήταν ευρήματα από διαφορετικά υλικά και από διαφορετικά σημεία του τάφου, οδήγησε τους αρχαιολόγους να υποθέσουν την παρουσία στον ταφικό εξοπλισμό ενός είδους «μικτού» κράνους, αποτελούμενου από δερμάτινο κάλυμμα ή άλλο φθαρτό υλικό καλυμμένο με χαυλιόδοντες, ενωμένου με δύο χάλκινες παραγναθίδες,²⁸ σκεπτόμενοι ότι αποτελούσε μια φάση μετάβασης μεταξύ του κράνους με χαυλιόδοντες κά-

9. Σχέδιο (κάτω) των παραγναθίδων από του Τάφο 12 της νεκρόπολης των Δενδρών, του λεγόμενου «τάφου της πανοπλίας», σε συσχετισμό (άνω) με το χάλκινο μυκηναϊκό κράνος του Μουσείου Ashmolean. Για τη θέση εύρεσης των παραγναθίδων βλ. αρ. 6 εικ. 7, στο παρόν άρθρο.

πρου και εκείνου του εξ ολοκλήρου κατασκευασμένου από χαλκό.

Για να υποστηρίξουν την υπόθεση αυτού του «μεικτού κράνους» αναφέρθηκαν στο ομηρικό επίθετο «χαλκοπάροχος» (φωτ. «από τις χάλκινες παραγναθίδες»),²⁹ το οποίο σύμφωνα με τον Åström καί τον Βερδελή,³⁰ θα μπορούσε να υποδηλώνει ότι το υπόλοιπο, κύριο τμήμα, του κράνους ήταν κατασκευασμένο από άλλο υλικό. Το επιχείρημα αυτό, ωστόσο, δεν λαμβάνει υπόψη τον ποιητικό χαρακτήρα του κειμένου και, στην προκειμένη περίπτωση, τα χαρακτηριστικά της ομηρικής ποιητικής γλώσσας, όπου το επίθετο αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει και μια *συνεκδοχή*, μια ρητορική μορφή με την οποία περιγράφεται το χαρακτηριστικό ενός

στοιχείου μέσα από την περιγραφή (αναφορά) ενός μέρους του.³¹

Από αρχαιολογικής άποψης, η υπόθεση της παρουσίας στον τάφο 12 των Δενδρών ενός «μεικτού κράνους», ως πιθανολογούμενη φάση μετάβασης μεταξύ του κράνους με χαυλιόδοντες κάπρου και του χάλκινου, έρχεται σε σύγκρουση με την παρατήρηση ότι αυτή την περίοδο στην Ελλάδα πιστοποιείται ήδη ένα εξ ολοκλήρου μπρούτζινο κράνος, όπως αποδεικνύεται από το παράδειγμα που προέρχεται από έναν από τους λεγόμενους «τάφους πολεμιστών» του Αγίου Ιωάννη κοντά στην Κνωσό,³² χρονολογικά λίγο παλαιότερο.³³

Επιπλέον, αυτό το υποθετικό «μεικτό κράνος» φαίνεται παράλογο από πρακτική και λειτουργική άποψη, ειδικά αν σκεφτούμε τη μεγάλη πανοπλία των Δενδρών: θα ήταν εντελώς παράλογο, στην πραγματικότητα, να γίνει, αφενός, τόσο μεγάλη δαπάνη χαλκού για να προστατευτούν όλα τα μέρη του σώματος από τα μάγουλα μέχρι τις κνήμες, και αφετέρου, να αφηθεί, παραδόξως, το κρανίο πο εκτεθειμένο, στην περίπτωση που θα είχε καλυφθεί από ένα μη χάλκινο κράνος, δηλαδή από ένα κράνος κατασκευασμένο από φθαρτό υλικό με επίστρωση από χαυλιόδοντες κάπρου, σε κάθε περίπτωση λιγότερο ανθεκτικό στα εχθρικά πλήγματα απ' ό,τι ένα χάλκινο κράνος.

Ωστόσο, αν και δεν φαίνεται βιώσιμη, ούτε από αρχαιολογική, ούτε από λειτουργική άποψη, η ιδέα αυτού του υποθετικού «μεικτού κράνους» έχει παγιωθεί τόσο πολύ με την πάροδο του χρόνου, ώστε μια ανακατασκευή του για την ολοκλήρωση της πανοπλίας των Δενδρών εξακολουθεί να εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου (εικ. 10).

Τελικά, σε μια εποχή, κατά την οποία σημειώταν επανάσταση, τόσο στον επιθετικό, όσο και στον αμυντικό οπλισμό, με την εγκατάλειψη προηγούμενων αμυντικών όπλων, όπως η μεγάλη οκτώ-σχημη δερμάτινη ασπίδα και το κράνος με χαυλιόδοντες κάπρου, και την υιοθέτηση χάλκινου κράνους, θώρακα με ελάσματα για την προστασία ολόκληρου του σώματος, φαίνεται παράλογο να υποθέσουμε ότι ο πολεμιστής των Δενδρών, εξοπλισμένος όπως ήταν με μια χάλκινη πανοπλία για να προστατεύει σχεδόν ολόκληρο το σώμα, θα χρησιμοποιούσε την ίδια στιγμή ένα «μεικτό κράνος», ακόμη, έστω, και με χάλκινες παραγναθίδες, με κάλυμμα από φθαρτό υλικό καλυμμένο με χαυλιό-

δοντες κάπρου: θα ήταν, στην πραγματικότητα, εντελώς παράλογο να παραιτηθεί κανείς από την ασφάλεια που θα προσέφερε το νέο και εξαιρετικά μεγαλύτερο επίπεδο προστασίας που εγγυάται ο χαλκός, και μάλιστα στο κρανίο, δηλαδή, στο πιο ζωτικό, εκτεθειμένο και ευάλωτο μέρος του σώματος.

Η παρουσία ευρημάτων που αναφέρονται στο κρανίο με τους χαυλιόδοντες κάπρου στον τάφο 12 των Δενδρών που εξετάζεται εδώ και σε άλλα σύγχρονα ταφικά αντικείμενα θα μπορούσε, ωστόσο, να έχει μια διαφορετική, πιο εύλογη, εξήγηση: ταυτόχρονα και ακόμη και μετά την εισαγωγή του νέου βαρέως χάλκινου αμυντικού οπλισμού, στην πραγματικότητα, είναι πιθανό ότι και οι δύο αμυντικοί μηχανισμοί συνέχισαν να συνυπάρχουν, αλλά προφανώς με διαφορετικές χρήσεις και σκοπούς: ο ένας —ο χάλκινος— για συγκεκριμένη πολεμική χρήση, λαμβάνοντας υπόψη την εξαιρετικά μεγαλύτερη λειτουργική του απόδοση, ο άλλος —ο ελαφρύς— ως στοιχείο αναπαράστασης, δεδομένης της συμβολικής του αξίας που συνδέεται με τη μακραίωνη μυκηναϊκή παράδοση, τέτοια ώστε να συνεπάγεται και την πολύ μακρά επιβίωσή του στο εικονιστικό πεδίο και ακόμη και την ανάμνησή του στο λογοτεχνικό πεδίο πέρα από τα χρονολογικά όρια του Μυκηναϊκού πολιτισμού, τόσο πολύ ώστε να αναφέρεται ακόμη και από τον Όμηρο.³⁴ Ο βαρύς οπλισμός, μάλιστα, μας είναι γνωστός σχεδόν αποκλειστικά από ευρήματα, ενώ φαίνεται ότι αγνοήθηκε σχεδόν παντελώς από τις σύγχρονες εικονογραφικές πηγές, οι οποίες μεταξύ των αμυντικών όπλων, ακόμη και όταν σίγουρα δεν ήταν πλέον σε χρήση, συνέχισαν να προτιμούν ως θέματα τα παραδοσιακά κράνη από χαυλιόδοντες κάπρου και τις πυργόσχημες και οκτώσχημες ασπίδες, μεταξύ των οποίων η τελευταία σε ορισμένες παραστάσεις φαίνεται να αποκτά διακοσμητική λειτουργία, συμβολική και ίσως ακόμη και τελετουργική. Από την άλλη πλευρά, όμως, το γεγονός ότι ήταν ο χάλκινος οπλισμός αυτός που χρησιμοποιήθηκε στην πραγματικότητα, αποδεικνύεται επίσης από το γεγονός ότι ο αμυντικός οπλισμός που πιστοποιείται στις πινακίδες Γραμμικής Β, οι οποίες λόγω του διοικητικού τους χαρακτήρα καταγράφουν αντικείμενα που υπάρχουν πραγματικά και συγκεκριμένα χρησιμοποιούνται, είναι αυτός του χαλκού.³⁵

10. Η χάλκινη πανοπλία των Δενδρών, όπως εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου, με αναπαράσταση του υποθετικού «μεικτού κράνους», με κάλυμμα από χαυλιόδοντες κάπρου και χάλκινες παραγναθίδες.

Καταλήγουμε, λοιπόν, σε κάποια συμπεράσματα-παρατηρήσεις σχετικά με το κράνος που επωλήθη από τον Οίκο Christie's, επιχειρώντας να υποθέσουμε την πιθανή προέλευσή του:

1. Η παρατήρηση ότι, πριν από την πώληση στη δημοπρασία του Οίκου Christie's, το κράνος δεν υφίσταται σε καμία γνωστή δημοσίευση ή συλλογή, υποδηλώνει ότι, κατά πάσα πιθανότητα, προήλθε από παράνομη ανασκαφή.

2. Τα χαρακτηριστικά του μας επιτρέπουν να πούμε ότι πρόκειται αναμφίβολα για μυκηναϊκό κράνος από την Ελλάδα. Στην πραγματικότητα, παρουσιάζει αρκετές τυπικές και δομικές ομοιότητες με άλλα γνωστά παραδείγματα χάλκινων κρανών από τη μυκηναϊκή Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένου ενός ήδη αναφερθέντος παραδείγματος από τον Άγιο Ιωάννη, κοντά στην Κνωσό.³⁶ Ένα δομικό στοιχείο που ενώνει τα δύο κράνη είναι η παρουσία μιας κομβιόσχημης κορυφής, με μια κεντρική οπή, πιθανώς χρήσιμη για τη στερέωση στο κράνος κάποιας αλογοουράς ή άλλου παρόμοιου τύπου. Από τα δύο, αυτό της Κνωσού εμφανίζεται υψηλότερο. Μια άλλη σύγκριση γίνεται με μια κομβιόσχημη κορυφή από τις Μυκήνες. Μια πτυχή που, ωστόσο, δεν μπορούμε να συγκρίνουμε είναι το σχήμα του κράνους, αφού αυτό της Κνωσού βρέθηκε σε τόσο αποσπασματικές συνθήκες ώστε να μην επιτρέπει την τέλεια ανακατασκευή του σχήματος. Και στα δύο παραδείγματα, αυτό που επωλήθη από τον οίκο Christie's και αυτό από την Κνωσό, υπάρχουν οπές κατά μήκος της περιμέτρου του κάτω άκρου του κράνους. Πρόκειται για οπές που πιθανότατα χρησιμοποιήθηκαν για τη στερέωση εσωτερικής επένδυσης σε φθαρτό υλικό, όπως δέρμα. Στην περίπτωση του δείγματος της Κνωσού, μερικές από τις οπές χρησιμοποιήθηκαν επίσης για την προσάρτηση των παραγναθίδων στο κράνος.

3. Η απουσία παραγναθίδων αντιπροσωπεύει μια ασυνήθιστη – και ύποπτη – πτυχή του κράνους που επωλήθη στον Οίκο Christie's, παρότι, δηλαδή, φέρει οπές στη βάση του κελύφους. Οι παραγναθίδες είναι ένα σύνηθες στοιχείο στο μυκηναϊκό χάλκινο κράνος, όπως πιστοποιείται από το παράδειγμα της Κνωσού και άλλων συγχρόνων, ακόμη και από τις μυκηναϊκές πνακίδες στη Γραμμική Β. Η παρουσία των οπών στη βάση του κράνους, που επωλήθη από τον Οίκο Christie's, μας επιτρέπει να προωθήσουμε την υπόθεση ότι ορισμένες από αυτές θα

μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί, όπως και εκείνες στο κράνος της Κνωσού, για να αναρτώνται παραγναθίδες, και ότι επομένως αυτά τα στοιχεία υπήρχαν αρχικά στο κράνος και ότι κατέληξαν να διαχωριστούν από το ίδιο το κράνος πριν από την πώλησή του σε δημοπρασία, στο χρονικό διάστημα που ξεκινά από την παράνομη ανασκαφή και περιλαμβάνει τις διάφορες πιθανές μεταγενέστερες αλλαγές χειρών πριν από την άφιξή του στη δημοπρασία.

4. Το κράνος που πωλήθηκε από τον Christie's (1400-1300 π.Χ.) και η πανοπλία των Δενδρών (τέλη 15ου αιώνα π.Χ.) τοποθετούνται χρονολογικά στην ίδια περίοδο.³⁷

5. Το κράνος που πωλήθηκε στον οίκο Christie's στερείται παραγναθίδων, ενώ δύο χάλκινες παραγναθίδες βρέθηκαν στον τάφο της πανοπλίας των Δενδρών, αλλά λείπει ένα χάλκινο κράνος.

6. Η υπόθεση της αναδόμησης, σύμφωνα με την οποία, για την ολοκλήρωση της πανοπλίας των Δενδρών, υπήρχε ένα «μεικτό κράνος», αποτελούμενο από ένα κάλυμμα από φθαρτό υλικό επενδεδυμένο με χαυλιόδοντες κάπρου και εξοπλισμένο με χάλκινες παραγναθίδες, δεν φαίνεται βιώσιμη από αρχαιολογική και λειτουργική άποψη, ενώ το μόνο λειτουργικά και τυπολογικά συνεπές κράνος, που θα συμπλήρωνε οργανικά την πανοπλία των Δενδρών, θα ήταν ένα εξολοκλήρου μπρούντζινο κράνος.

7. Είναι γνωστό ότι ο τάφος της πανοπλίας των Δενδρών αποτέλεσε αντικείμενο λαθροανασκαφής μεταξύ 5 και 6 Ιανουαρίου 1960. Οι αρχαιολόγοι της ελληνο-σουηδικής αποστολής, που παρενέβησαν λίγο αργότερα, τεκμηρίωσαν ανασκαφικά ότι οι λαθροανασκαφείς φαίνεται ότι είχαν σκάψει και λεηλατήσει το τμήμα της ταφής κοντά στο κρανίο και το ανώτερο τμήμα του σκελετού, περιοχή της ταφής συμβατή με την πιθανή τοποθέτηση και άλλων στοιχείων του ταφικού εξοπλισμού, μεταξύ των οποίων είναι πολύ πιθανό να υπήρχε και χάλκινο κράνος. Οι αρχαιολόγοι βρήκαν κάποια θραύσματα ορισμένων στοιχείων των κτερισμάτων που αφαιρέθηκαν από τους λαθροανασκαφείς, μερικά από τα οποία αναφέρονται σε ασημένια αγγεία. Τα επόμενα χρόνια, ο Aström προσπάθησε να εντοπίσει μερικά από τα αντικείμενα που πίστευε ότι είχαν κλαπεί από τον τάφο 12 στα Δενδρά. Συγκεκριμέ-

να, απέδειξε ότι από εκεί προέρχονταν δύο χάλκινα ξίφη που είχαν δημοπρατηθεί στην Ελβετία,³⁸ που αναφέρεται ότι προέρχονταν από την Αργολίδα και αγοράστηκαν από το Εθνικό Μουσείο της Κοπεγχάγης. Απέδειξε την προέλευσή τους δείχνοντας στον έφορο του μουσείου της Δανίας ακριβώς τους ήλους στήριξης που έλειπαν από τα σπαθιά, ήλους που είχε βρει στον θαλαμωτό τάφο 12 των Δενδρών.

8. Το κράνος που επωλήθη από τον Christie's (1400-1300 π.Χ.) και η πανοπλία των Δενδρών (τέλη 15ου αιώνα π.Χ.) εμφανίζονται παρόμοια ως προς το υλικό, την τυπολογία και τη χρονολογία.³⁹

9. Η ιδιαίτερη διακόσμησή του, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, τοποθετεί το κράνος που πωλήθηκε από τον οίκο Christie's, εικονογραφικά σε συνέχεια του τύπου με τους χαυλιόδοντες κάπρου, οπότε αυτό το τεχνούργημα θα μπορούσε να αποδοθεί σε ένα πολιτιστικό πλαίσιο στο οποίο το κράνος πραγματικής χρήσης είναι κατασκευασμένο από χαλκό, αλλά η αναφορά στο παραδοσιακό κράνος με χαυλιόδοντες είναι «παρούσα» μέσω της αναπαράστασης των χαυλιόδοντων στην χάλκινη επιφάνεια του καλύμματος, όπως, δηλαδή, συμβαίνει με το κράνος του Οίκου Christie's, και την ένταξη στον ταφικό εξοπλισμό κρανών με χαυλιόδοντες κάπρου, αν και πλέον δεν είναι λειτουργικά αλλά συμβολικά στοιχεία, όπως έχουμε υποθέσει για τον τάφο της πανοπλίας των Δενδρών.

10. Οι αρχαιολόγοι της ελληνο-σουηδικής αποστολής ισχυρίστηκαν και μερικές φορές κατάφεραν να αποδείξουν ότι και άλλα στοιχεία που αποτελούσαν μέρος του ταφικού εξοπλισμού του τάφου της πανοπλίας των Δενδρών, υπήρξαν αντικείμενο λαθρονασκαφής, ότι είχαν επίσης καταλήξει στην αγορά αρχαιοτήτων, ότι εξήχθησαν παράνομα εκτός Ελλάδας και ότι κατέληξαν σε ιδιωτικές και μουσειακές συλλογές, ιδίως ορισμένες στο Λονδίνο και την Κοπεγχάγη.

Με βάση τις ανωτέρω παρατηρήσεις και εκτιμήσεις, μπορεί να διατυπωθεί η υπόθεση ότι το χάλκινο κράνος που επωλήθη σε δημοπρασία από τον Οίκο Christie's στις 18 Δεκεμβρίου 1998 και βρίσκεται σήμερα στην κατοχή του Μουσείου Ashmolean, προέρχεται από την παράνομη ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε μεταξύ 5 και 6 Ιανουαρίου 1960 στον τάφο 12 της νεκρόπολης των Δενδρών στην Ελλάδα, τον λεγόμενο «τάφο της πανοπλίας» και

ότι σχετίζεται με την ίδια την πανοπλία και συγκεκριμένα με τις χάλκινες παραγναθίδες που ανακαλύφθηκαν από τους αρχαιολόγους της ελληνο-σουηδικής αποστολής. Σύμφωνα με τον επιθετικό και αμυντικό οπλισμό της εποχής, μαζί με τις παραγναθίδες θα συγκροτούσε σύνολο ένα εξ ολοκλήρου χάλκινο κράνος, αντί του υποθετικού «μεικτού» τύπου της σύγχρονης ανακατασκευής που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου.

Συνοπτικά, μπορούμε να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι ο ταφικός εξοπλισμός του τάφου 12 των Δενδρών, πριν λεηλατηθεί από λαθραίες ανασκαφές, περιείχε επίσης το χάλκινο κράνος που επωλήθη σε δημοπρασία στον Οίκο Christie's και είναι σήμερα στην κατοχή του Μουσείου Ashmolean, στο οποίο είναι πιθανό να αναρτούντο οι δύο παραγναθίδες που βρέθηκαν αργότερα στον τάφο, αλλά και τις περικνημίδες και τα δύο σπαθιά που βρίσκονται στην κατοχή του Εθνικού Μουσείου της Κοπεγχάγης, όπως έχει ήδη υποστηρίξει ο Aström.

Η εγκυρότητα ή όχι της υπόθεσης που παρουσιάζεται εδώ θα μπορούσε να επιβεβαιωθεί ή να διαψευστεί, με κάποιο τρόπο, αφενός μόνο με χημικές-φυσικές αναλύσεις στο κράνος που επωλήθη από τον Οίκο Christie's στο Μουσείο Ashmolean και, αφετέρου, στις παραγναθίδες που ανακαλύφθηκαν στον τάφο 12 των Δενδρών. Μόνο οι χημικο-φυσικές αναλύσεις σχετικά με τη σύνθεση του κράματος χαλκού, τα χαρακτηριστικά διάβρωσης της επιφάνειας και άλλα ίχνη, θα επέτρεπαν, στην πραγματικότητα, να επαληθευτεί η αμοιβαία συμβατότητα μεταξύ των δύο τεχνουργημάτων και, ως εκ τούτου, να επιβεβαιωθεί ή να διαψευστεί η υποθετική προέλευση από τον θαλαμωτό τάφο 12 των Δενδρών, του κράνου που σήμερα βρίσκεται στην κυριότητα του Μουσείου Ashmolean.

Σημειώσεις

1. Christie's, Νέα Υόρκη, 18 Δεκεμβρίου 1998, *Antiquities Live Auction 9020*, Lot 64.
2. Βλ. «Bronze domed helmet surmounted by a knob. Decorated with punched bands of stylised boars' tusks and spirals (1400 BCE-1300 BCE)», Oxford, *Ashmolean Museum*, cat. n. AN2015.5.».
3. Ακολουθεί η περιγραφή που παρέχεται από τον οίκο δημοπρασιών: «An Aegean or Balkan Bronze Helmet. Late bronze age, circa 14th-13th century B.C. The bell-shaped helmet and knob finial formed from a single sheet of hammered bronze, the knob finial with a central perforation, reinforced on the interior with a small bronze sheet joined by three rivets, the bottom edge with perforations along the perimeter, ornamented with three incised registers below the finial and two incised registers above the bottom edge, each register composed of hatched curving lines running in opposite directions, the registers separated by hatched lines, the bottom register interrupted by four intertwined spirals 7.1/8 in. (18.1 cm.) high».
4. Το ύψος κάθε διακοσμητικής ταινίας υπολογίζεται εδώ περίπου ανάλογα με το συνολικό δηλωμένο ύψος του κράνους των 18,1 εκ.
5. Mödlinger 2017, 21. Για μια επισκόπηση των κράνων της Εποχής του Χαλκού βλ.: Borchhardt 1972· ό.π. 1977.
6. Σχετικά με την έννοια της προέλευσης στο πλαίσιο της δικαστικής αρχαιολογίας, βλ. Cevoli 2022, 15 και nt.5· Giovanelli 2018, 120.
7. Cevoli 2021. Στις Christie's προβλ. Ρόμπερτς 1897· Marillier 1926· Colson 1950· Herbert 1990· Μιχαήλ 2008.
8. Ιταλία: Ο όμιλος πολυτελείας του François-Henri Pinault κινδυνεύει με φορολογική προσαρμογή άνω των 1,4 δισεκατομμυρίων ευρώ, *Le Monde*, 25 gennaio 2019· Kering sotto l'occhio del Fisco: contestate tasse non pagate in Italia per 1,4 miliardi, *Il Sole 24 Ore*, 25 gennaio 2019.
9. CFR. Gasparini 2016.
10. Για τη διακίνηση αρχαιοτήτων και τον ρόλο του Christie's και άλλων οίκων δημοπρασιών, βλ.: Isman 2013· Τσιρογιάννης 2013· Τσιρογιάννης 2015· Cevoli 2021.
11. Σχετικά με τις απομμήσεις στην αρχαιολογία και την τέχνη, βλ.: Cuomo di Caprio 1993· Zerl 2011· Croce 2022.
12. Σχετικά με τα χαρακτηριστικά του κράνους με χαυλιόδοντα κάπρου βλ.: Βαρβαρίγος 1981.
13. Για τις εικονογραφικές πηγές για την ανασυγκρότηση του μυκηναϊκού αμυντικού οπλισμού βλ.: Σακελλαρίου 1953· Σακελλαρίου 1973· Cassola Guida 1973· Cassola Guida, Zucconi Galli Fonseca 1992· Δανλίδου 1998.
14. Βλ. Βαρβαρίγος 1981, 159.
15. Ο αριθμός των αγγιόχοιων που χρειάζονται αποτελεί αντικείμενο διαφόρων -ακόμη και απίθανων- υπολογισμών πολλών μελετητών: από τους 25-40 που προτείνονται στην Cassola Guida (1973, 87), έως τους 75 που προτείνονται αντ' αυτού στο Σακελλαρίου (1953, 57).
16. Σακελλαρίου-Ξενάκη 1950, 115, αρ. 6.
17. Κορρές 1966· Κορρές 1967· Κορρές 1969· Κορρές 1970· Casola Guida 1975· Crowley 1995.
18. Κόλσον 1950.
19. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. απ. 2468).
20. Αυτή η σκέψη φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από τις υλικές πηγές: αν και οι χαυλιόδοντες κάπρου που χρησιμοποιούνται για άλλους σκοπούς προέρχονται επίσης από πολιτιστικά, γεωγραφικά και χρονολογικά μακρινά αρχαιολογικά πλαίσια, όλα τα αρχαιολογικά ευρήματα που αποτελούν υπολείμματα κράνων από χαυλιόδοντες κάπρου προέρχονται, αντίθετα, από μυκηναϊκά περιβάλλοντα ή από περιοχές που συνδέονται με τον μυκηναϊκό κόσμο.
21. Hood - De Jong 1952, 256-260.
22. Lorimer 1950, 211 e 225, πίν. XIII, 1.
23. Åström 1977.
24. Όσον αφορά την ονοματολογία της αιγαιακής χρονολογίας, αυτή η καινοτομία μπορεί να τοποθετηθεί μεταξύ ΥΕ II Β και ΥΕ III Α1. Σχετικά με την εξέλιξη από το κράνος με χαυλιόδοντες κάπρου στα πρώτα χάλκινα κράνη και θώρακες στην Ευρώπη, προβλ. Mödlinger 2013· Mödlinger 2017. Για την ιστορία του μυκηναϊκού οπλισμού και τις αλλαγές του, προβλ. Snodgrass 1964, Snodgrass 1967· Drews 1993· Driessen, Macdonald 1984· Wardle 1988.
25. Persson 1942, 42, 119.
26. Åström 1972, 44-52· Åström 1977, τόμ. I, 4.
27. Για το κράνος των Δενδρών βλ. επίσης: Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1970.
28. Åström 1977, τόμ. I, 49-50.
29. Ομήρου, *Ιλιάδα*, XII, 183. XVII, 294· XX, 397.
30. Åström 1977, 50.
31. Αυτό είναι ένα κοινό σχήμα λόγου στον Όμηρο: στην *Ιλιάδα* μπορούμε να αναφέρουμε, για παράδειγμα, τους όρους *πλώρη*, *πρύμνη*, *κύτος*, *πανί κ.λπ.*, που χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν το *πλοίο*. το *κεφάλι* για να δείξει το *πρόσωπο* (I, 496; XVIII, 152). οι *τροχοί* που δείχνουν το *άρμα* (II, VIII, 608) ή η *άκρη* που δείχνει το *δόρυ* (XXII, 338).
32. Hood, De Jong 1952, 256-260.
33. Hood, De Jong 1952.
34. Για τα ομηρικά έπη και τα μυκηναϊκά όπλα προβλ. Βασιλιάς 1970· Krischen 1948· Lorimer 1950· Borchhardt 1972· Borchhardt 1977.
35. Σχετικά με τη συμβολή των μυκηναϊκών πινακίδων στη Γραμμική Β με θέμα τα μυκηναϊκά όπλα, τη στρατιωτική οργάνωση και τα πιθανά σημάδια μιας κατάστασης κρίσης, προβλ. Snodgrass 1965· Picard-Schmitter 1968· Verdalis 1968· Palmer 1977· Ferluga-Petronio 1979· Hooker 1982, Godart 1987· Marazzi 1994.
36. Hood - De Jong 1952. Από τώρα και στο εξής θα αναφέρεται εδώ ως το κράνος της αυλής της Κνωσού.
37. Σύμφωνα με τις υποθέσεις χρονολόγησής που διατυπώθηκαν αντίστοιχα από τον Christie's και τους ερευνητές του τάφου των δενδρών.
38. «L'asta fu annunciata» στο *Ars Antiqua*, Auktion, Lucerna 29 Απριλίου 1961, 30.
39. Όσον αφορά τη χρονολογική σύγκριση, αναφέρω τις υποθέσεις χρονολόγησής που διατυπώθηκαν αντίστοιχα από τον Christie's και τους ερευνητές του τάφου των δενδρών.

Βιβλιογραφία

- Åström P. 1972, «A Midea et Dendra, découvertes mycéniennes», *Archeologia*, ottobre 1972, pp. 44-52.
- Åström P. 1977, *The Cuirass Tomb and Other Finds at Dendra. Part I: The Chamber Tombs*, Göteborg 1977.
- Borchhardt J. 1972, *Homerische Helme. Helmformen der Ägäis in ihren Beziehungen zu orientalischen und europäischen Helmen in der Bronze- und frühen Eisenzeit*, Mainz am Rhein.
- Borchhardt J. 1977, «Helme», στο H.-G. Buchholz, J.Wiesner (a cura di), *Kriegswesen*, in *Archaeologia Homérica*, band I, kap. E, teil. I, E57-E74.
- Buchholz H.-G., Matthäus H., Wiener M. 2010, «Helmentwicklung und ein unbekanntes altägäischer Bronzehelm», στο Buchholz H.-G. (ed.), *Archaeologia Homérica* 1, Kapitel E, Teil 3. *Kriegswesen. Ergänzungen und Zusammenfassung* (Göttingen), 2010, 135-208.
- Cassola Guida P. 1973, *Le armi difensive dei micenei nelle figurazioni*, Roma 1973.
- Cassola Guida P. 1975, «Le armi nel culto dei Micenei», στο *Studi triestini in onore di L.A.Stella*, Trieste, 93-106.
- Cassola Guida P & Zucconi Galli Fonseca M. 1992, *Nuovi studi sulle armi dei Micenei*, Roma.
- Cevoli T. 2021, *Storia senza voce*, Napoli 2021.

- Cevoli T. 2022, «Osservazioni sulla restituzione dal Getty Museum all'Italia del cosiddetto gruppo di Orfeo e le sirene», *Archeomafie*, 14, 2022, 11-30.
- Colson P.A. 1950, *The Story of Christie's*, London 1950.
- Croce M. 2022, *I falsi d'arte. Aspetti storico-artistici, criminologici e normativi. Il caso Modigliani*, Limena 2022.
- Crowley J.L. 1995, *Images of Power in the Bronze Age Aegean*, in R. Laffineur, W.D. Niemeier (a cura di), *Po-liteia. Society and State in the aegean Bronze Age, Proceeding of the 5th International Aegean Conference*. University of Heidelberg, Archäologisches Institut, 10-13 April 1994, Liège, Aegaeum XII, 2, 475-491.
- Cuomo di Caprio N. 1993, *La galleria dei falsi. Dal vasaio al mercato di antiquariato*, Roma 1993.
- Δαμηλίδου Δ. 1998, *Η οκτώσχημη ασπίδα στο Αιγαίο της 2ης π.Χ. Χιλιετίας*, Αθήνα.
- Drews R. 1993, *The end of the Bronze Age. Changes in warfare and the catastrophe ca.1200 B.C.*, Princeton 1993.
- Driessen Macdonald J. 1984, C.F. Macdonald, «Some military aspects of the Aegean in the late 15th and early 14th centuries B.C.», *Annual of the British School at Athens*, 79, 1984, 49-74.
- Ferluga-Petronio F. 1979, *I nomi delle armi in miceneo*, Skopje.
- Gasparini G. 2016, «Sotheby's, buoni risultati per i dipinti antichi, guidati da autori italiani, dalla collezione Taubman», *Il Sole 24 Ore*, 29 gennaio 2016.
- Giovanelli R. 2018, «Provenance non verificabili nel mercato di antichità romane: case study sui 300 oggetti di più alto valore in vendita in eBay US», *Archeomafie*, 10, 2018, 115-135.
- Godart L. 1987, «Le role du palais dans l'organisation militaire mycénienne, in E. Lévy (a cura di)», *Le système palatial en Orient, en Grèce et à Rome, Actes du Colloque de Strasbourg, 19-22 juin 1985*, Strasbourg 1987, 237-253.
- Herbert J. 1990, *Inside Christie's*, London 1990.
- Hood De Jong M.S.F. 1952, «Late Minoan Warrior - Graves from Ayios Ioannis and the New Hospital Site at Knossos», *Annual of the British School at Athens*, 47, 1952, 255-277, 50-51.
- Hooker J.T. 1982, «The end of Pylos and the linear B evidence», *Studi Micenei ed Egeo Anatolici*, XXIII, 1982, 209-217.
- Isman F. 2013, «La Grande Razzia è ancora tra noi, e Christie's lo sa», *Arte Magazine*, 18 maggio 2013.
- King C.A.K. 1970, «The Homeric Corslet», *American Journal of Archaeology*, 74, 1970, 294.
- Κορρές Γ. 1966, «Όδοντόφρακτα κερατοφόρα κράνη (τό κράνος του πολεμιστού των Σπάρτων)», *Αρχαιολογική Έφημερίς*, 1966, 119-126.
- Κορρές Γ. 1967, «Τά πολεμικά των Μυκηναίων», *Κυ-ναίγειρος*, 9-13.
- Κορρές Γ. 1969, «Η Μεγαλοπρέπεια των Μυκηναϊκών Κρανών», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*, 1969, 2, I, 446-462.
- Κορρές Γ. 1970, *Τά μετά κεφαλών κριών κράνη. Η κεφαλή κριού ως έμβλημα αρχής*, Αθήνα.
- Krischen P. 1948, «Homerische Helme», *Philologus*, 97, 184 κ.ε.
- Lorimer H. 1950, *Homer and the Monuments*, London.
- Marazzi M. 1994, *La società micenea*, Roma.
- Marillier H.C. 1926, *Christie's, 1766-1925*, London.
- Michael M.A. 2008, *A Brief History of Christie's Education*, London.
- Mödlinger M. 2013, «From Greek Boar's-tusk Helmets to the First European Metal Helmets: New Approaches on Development and Chronology», *Oxford Journal of Archaeology*, 32/4, 2013, 391-412.
- Mödlinger M. 2017, *Protecting the Body in War and Combat. Metal Body Armour in Bronze Age Europe*, Vienna.
- Palmer L. 1977, «War and society in a Mycenaean kingdom», *Armées et fiscalité dans le monde antique*, Parigi, 35-64.
- Picard-Schmitter M.T. 1968, «Observations sur les "cuirasses" mycéniennes à propos de l'inscription de Pylos Sh 736», *Atti e Memorie del I Congresso Internazionale di Micenologia, Roma 1967*, Roma.
- Πρωτονοτάριου-Δεϊλάκη Ε. 1970, «Μυκηναϊκόν κράνος εκ Δενδρών», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*, 3, 1970, 106-108.
- Roberts W. 1897, *Memorials of Christie's. A record of art sales from 1766 to 1896*, London.
- Σακελλαρίου-Ξενάκη Α. 1950, «Όπλα και εργαλεία της συλλογής Γιαμαλάκη», *Κρητικά Χρονικά*, Τόμος Δ', Τεύχος Ι, 115 κ.ε.
- Sakellariou A. 1953, «La representation du casque en dents de sanglier», *Bulletin de correspondance hellénique*, 77, 1953, 46-58.
- Sakellariou A. 1973, «A propos des cimiers du casque en dents de sanglier», *Antichità Cretesi. Studi in onore di Doro Levi, Cronache di Archeologia* 12, I, (Catania), 127-131 e tav. XVI.
- Snodgrass A.M. 1964, *Early Greek Armour and Weapons*, Edinburg.
- Snodgrass A.M. 1965, «The Linear B Arms and Armour Tablets-Again», *Kadmos*, IV, 1965, 96-110.
- Snodgrass A.M. 1967, *Arms and Armour of the Greeks*, London - Southampton.
- Thomas N.R. 2021, «Connecting the Pieces: Egypt, Dendra, and the Elusive 'Keftiu' Cup, in J. Driessen (a cura di), *RA-PI-NE-US. Studies on the Mycenaean World offered to Robert Laffineur for his 70th Birthday*, Louvain-la-Neuve 2021, 327-347.
- Tsirogiannis Ch. 2013, «Something is Confidential in the State of Christie's», *Journal of Art Crime*, 2013, 3-19.
- Tsirogiannis Ch. 2015, «Due Diligence? Christie's antiquities auction», London, October 2015, *Journal of Art Crime*, 2015, 27-37.
- Βαρβαρίγος Α.Π. 1981, *Τό Όδοντόφρακτον Μυκηναϊκόν Κράνος (ώς προς την τεχνικήν της κατασκευής του)*, Αθήνα 1981.
- Βερελής Ν. 1968, «Ο θώραξ των Δενδρών και αι πινακίδες της Κνωσού και της Πύλου», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (1966)*, Αθήνα 1968, том. Α', 128-133.
- Wardle D.E.H. 1988, «Does Reconstruction Help? A Mycenaean Dress and the Dendra suit of Armour», στο E.B.French-K.A.Wardle (a cura di), *Problemes in Greek Prehistory, Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986*, Bristol 1988, 469-476 e πίν. 30.
- Zeri F. 2011, *Cos'è un falso e altre conversazioni sull'arte*, Milano.

Προέλευση εικονογράφησης

1-4. Ashmolean Museum. **5.** Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. **6.** Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.
7. www.researchgate.net **8.** books.openedition.org. **9.** www.researchgate.net **10.** Wikimedia.org

Ευχαριστίες

*Το παρόν άρθρο αφιερώνω στον καθηγητή κ. Γεώργιο Στ. Κορρέ,
για τις διδαχές του οποίου θα είμαι πάντα εξαιρετικά ευγνώμων.*

ABSTRACT

**A hypothesis about the provenance of a bronze Mycenaean helmet at the Ashmolean Museum
Its possible connection with the armor of the Dendra (Argolis), Greece**

Tsao Cevoli
Archaeologist

Themes in Archaeology 2024, 8(1): 56 - 73

Topic of this contribution are the hypotheses on the Dendra Panoply and on the provenance of a Mycenaean bronze helmet in the possession of the Ashmolean Museum. On the night of January 5-6, 1960, grave robbers partially looted the Tomb 12 of the necropolis of Dendra, in Greece, known as the "Tomb of the Panoply", where archaeologists later discovered an almost entire Mycenaean bronze panoply. In this contribution we hypothesize that a bronze helmet with a depiction of wild boar tusks sold at auction by Christie's on 18 December 1998 and now in the possession of the Ashmolean Museum also comes from this tomb and that the bronze helmet was illegally excavated and illicitly exported from Greece. To this helmet should be connected also two bronze cheek guards and the bronze panoply later found by archaeologists in the same tomb, non the hypothetical "mixed" type (a boar tusk helmet with bronze cheek guards) currently reconstructed at the Archaeological Museum of Nafplio.

Key words: Dendra Panoply, bronze helmet, Ashmolean Museum, Christie's